

Кривошея І. І., доктор історичних наук,
завідувач кафедри історії культури та
методики навчання гуманітарних дисциплін

КОМПУТИ 20-Х РОКІВ ХVІІІ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ БУНЧУКОВОГО ТОВАРИСТВА

Розглядається історія бунчукового товариства Гетьманщини 20-х років ХVІІІ ст. через призму відомих компутів товариства. Характеризуються основні реєстри бунчукових товаришів 20-х років ХVІІІ ст. та їх інформативні можливості. Компути важливі для встановлення персонального складу товариства, його динаміки, дослідження генеалогії окремих родин та кар'єрного зростання представників вищого чину неурядової старшини Гетьманщини. З допомогою віднайдених компутів та наративних джерел вивчено реалізацію військової функції товариства у походах 20-х роках ХVІІІ ст.

Ключові слова: неурядова старшина, бунчукове товариство, компут, реєстр, похід, військова функція, Гетьманщина.

Неурядова старшина була невід'ємною складовою козацької старшини Гетьманщини. У ХVІІІ ст. вона складалася з трьох чинів, найвищим з яких було бунчукове товариство. Його статус визначався близькістю до гетьмана та виведенням з-під юрисдикції полковника при проживанні й «прописці» в одному з полків. Чисельність бунчукових товаришів разом в усіх полках у 20-х роках ХVІІІ ст. коливалася в межах 110–140 осіб. Дослідження персонального складу бунчукового товариства залишається актуальною проблемою. Її вирішенню особливо сприяють такі джерела, як компути товариства, що уклалися Генеральною військовою канцелярією (далі ГВК).

Дослідження історії бунчукового товариства й, певною мірою, його персонального складу започаткував Л. Окіншевич, який запровадив до наукового обігу чимало списків товариства [3]. Велику увагу різноманітним реєстрам приділяла В. Панашенко. Дослідниця опублікувала багато списків, серед яких один компут бунчукового товариства 1729 р. [4]. Списки бунчукового товариства наступного десятиліття у своєму дослідженні оприлюднив О. Репан [5;6]. Проте комплексно, як джерело історії бунчукового товариства, масив компутів 20-х років ХVІІІ ст. ніким не досліджувався.

Мета статті охарактеризувати компути бунчукового товариства 20-х років ХVІІІ ст. як важливе джерело початкової історії бунчукового товариства.

Компути уклалися з метою контролю за виконанням основної функції неурядової старшини – військової. Перші з них були складені ГВК на основі гетьманського списку 1722 р. при підготовці до Гілянського походу. У Гілянський похід в 1725 р. згідно з наказом Петра І мав виступити корпус чисельністю близько 2000 осіб. Бунчукове товариство у це число не входило. Готуючи списки бунчукових товаришів до Гілянського походу, ГВК за відправні взяла реєстри товариства 1722 і 1723 р., мотивуючи рішення тим, що, крім цих компутів, більше ніяких у канцелярії немає [15, арк. 439]. Дуже виразний момент для аргументації щодо часу появи самого інституту бунчукових та їх компутів. Чому в 1724 р. у ГВК немає жодного компуту бунчукового товариства ранішого 1722 р., якщо припустити, що ця інституція сформувалася ще за часів гетьмана І. Мазепи? Навіть якщо зважити на втрати канцелярії в пожежі 1708 р. в Батурині, то де компути часів гетьмана І. Скоропадського? Перше пояснення, що спадає на думку, це безлад у ГВК і повільне виконання канцелярської роботи. Тому цілісні компути бунчукових товаришів Гетьманщини так і не було укладено до появи нагальної потреби такого реєстру. Ймовірно, існували неповні списки товариства окремих полків, що управлялися відповідальнішими урядниками. Вірогідно, що такий загальний реєстр бунчукового

товариства був укладений лише тоді, коли у гетьмана І. Скоропадського виникла потреба в 1721 р. розкласти 10 тисяч рублів на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври після пожежі 1718 р. Тому реєстр 1722 р. виявився першим, якщо не рахувати присяжні списки 1718 р. Дуже виразною є його назва: «Компут Войскового товариства которое всегда под бунчуком службу отправовати должны и до жадного суда кроме Войскового Енерального не надлежат...» [15, арк. 84]. Першим йде традиційне звання «військове товариство», далі уточнення про службу під бунчуком, а отже було військове товариство, що служило під іншим знаком або в традиційному званні без прив'язки до знаку. Список І. Скоропадського містився на чотирьох листках, мав особистий підпис гетьмана й був ретельно описаний канцеляристом Матвієм Себастьяновичем у 1724 р. (всі підтерті місця, нові вписані імена) [15, арк. 566]. Однак реєстр недатований. Його особливості, зокрема, грошова квота, вказана щодо більшості товариства, дозволяє датувати його проміжком між 06.1721 та 07.1722 (дата смерті гетьмана). Перша дата визначається повторним указом Петра I від 20.05.1721 щодо збору 10 тис. рублів на відновлення собору зі старшини згідно з квотами, встановленими гетьманом [8, с. 250-251; 7, с. 122-123]. За першим указом зібрана сума мала бути значно більшою. Вона передбачалася проектом, складеним у листопаді 1720 р. Великий кошторис, що не покривався бюджетними коштами, змусив прийняти рішення про збір грошей зі старшини. Вірогідно, реєстр було укладено в кінці 1721 – на початку 1722 р. За царським указом, гетьман мав зібрати гроші «по пропорції» згідно з майновим станом старшини, не залучаючи «поспільства». Перші значні внески від старшини почали надходити лише в кінці 1723 р. [7, с. 123]. Враховуючи повільність канцелярської бюрократичної машини, варто датувати гетьманський список 1722 роком.

Гетьманський реєстр бунчукових товаришів 1722 р. дає унікальну можливість, окрім уточнення персонального складу товариства на цей рік, з'ясувати й зіставити майнове становище верхівки неурядової старшини. Особливість сучасної документальної бази не дозволяє точно визначити розмір володінь та сукупного багатства кожного бунчукового товариша. На заваді стають не лише документальні втрати, а й особливості тодішніх практик. Часто товариство служило з нерозділеного майна (батько з синами чи брати). Саме майно, про яке нині відомо дослідникам, складно оцінити й зіставити через різну вартість дворів, млинів, земельних угідь, промислів тощо. Список І. Скоропадського з його квотами за пропорцією дозволяє визначити ієрархію бунчукового товариства в майновому вимірі. Всього в списку 111 товаришів, із них щодо 10 квота не вказана.

Генеральна військова канцелярія провела ретельну роботу з укладення компута бунчукового товариства, яке служило в 1724 р. Для цього в канцелярії зіставили існуючі списки й уклали новий, враховуючи надіслані полковими канцеляріями. Такі списки ГВК за наказом Малоросійської колегії (далі МК) намагалася зібрати з полків ще з квітня 1723 р., коли й розпочалася основна діяльність з упорядкування управління Гетьманщиною. Швидко ця справа не просувалася. Малоросійська колегія направила до ГВК кілька промеморій від 29.04., 3.05., 10.05. та 5.06.1723 з вимогою скласти списки бунчукових, значкових товаришів та козаків у полках і надіслати в колегію. ГВК 12.06.1723 відповіла, що надсилає в Колегію реєстр товариства бунчукового, належного до знаку гетьманського, але списків значкових і козацьких доведеться зачекати, так як в полки направлені ревізори [10, арк. 2–7]. У серпні ревізію все ще не було завершено. Та й зі списками бунчукових все було непросто. У липні 1723 р. ніжинський полковник П. Толстой, відповідаючи на лист ГВК (19.06) про представлення списку бунчукових, вказував, що вже надсилав списки з походу, але тепер має уточнити їх на липень 1723 р. [9, арк. 1]. Пізніше російські чиновники вимагали від ГВК уточнити відомі списки бунчукових товаришів (1722, 1723 і 1724 рр.) та пояснити відмінності між ними. Загалом, все свідчить як про повільність бюрократичної машини, а подекуди й відкрите ігнорування наказів, так і про об'єктивну причину затримки – постійну плинність особового складу бунчукового товариства.

Незважаючи на труднощі, ГВК до кінця 1724 р. уклала власний список, додавши туди осіб, що мали маєтки, так званих гетьманських протекціоністів. Згідно з цим реєстром ГВК викликала на огляд перед походом всіх бунчукових товаришів. Та в списках бунчукових, які мали вийти в похід і з'явилися «на смотр» в лютому 1725 р., бачимо лише 60 товаришів із 121 із загального списку ГВК 1724 р. Додалося на той момент ще 5 «новоуписних» товаришів, які висловили бажання служити під бунчуком і мали для цього відповідні статус та можливості. Скільки ж бунчукових товаришів виступило в Гілянський похід? Навіть маючи два списки ГВК, створені в підготовці до походу, доволі складно визначити реальне число товариства в поході. Відомо, що 9 травня 1725 р. полки в похід все ще не виступили, хоча згідно з указом військо мало прибути до фортеці Святого Хреста в березні 1725 р. [15, арк. 317, 603], а в кінці травня деякі товариші вже наздоганяли військо. Протягом червня посланці ГВК вишукували товаришів, що з різних причин не пішли в похід, і відправляли їх навздогін головним силам. Більшість хворих і старих ГВК зобов'язала виставити собі заміну або йти самотужки. Серед таких, наприклад, опинився 70-річний Опанас Дорофійович Грушинський, який мав одного хворого сина, тому сам виступив у похід. Полковник Єропкін у своєму донесенні в жовтні 1726 р. писав, що 17 хворих товаришів одразу залишено в 1725 р. в Астрахані, й вони жили там «праздно» більше року. А в 1726 р. генерал-майор Кропотов відправив до Астрахані ще 6 хворих бунчукових товаришів на огляд штаб-лікаря Іоанна Бриля. 16.10.1726 полковник Єропкін отримав наказ відпустити хворих і старих бунчукових товаришів додому. Ситуація з прибуттям до зони бойових дій людей, які не могли воювати, бо були старими чи хворими, страшенно дратувала полковника, й він просив Генеральну військову канцелярію більше таких вояків не присилати [16]. Проте додому згадані товариші виїхали лише в січні 1727 р. разом іще з двома партіями хворих бунчукових.

Повертаючись до проблем під час підготовки походу, варто звернути увагу на рішення МК (25.04.1725) не вислати в похід Г. Милорадовича, А. Кондзеровського, О. Грека та А. Афендика [15, арк. 519–520]. Своє рішення про відправлення у похід вказаних товаришів Генеральна канцелярія мотивувала тим, що вони були під гетьманською протекцією, дехто по наданню І. Скоропадського володів військовими селами, отже, повинні служити. Малоросійська колегія, зіставивши остаточні списки з гетьманським (1722) і старшинським (1723) і не знайшовши вказаних осіб серед бунчукових (хоча в деяких вони вписані), звільнила їх від походу. Звільнено від походу 9.05.1725 Тризнича Миколу, якого призначено вибельським сотником в 1724 р. [15, арк. 607], а також Григорія Іваненка, який був у поході 1722 р. і «буде призначений полковником». Рішення Малоросійської Колегії за деякими донесеннями невідоме. Зокрема 70-літній П. Уманець повідомив донесенням про свою хворобу, в похід не виступив і помер у листопаді 1726 р. [13, арк. 2]. 2.04.1725 Солонина Кирило повідомив, що був у Низовому поході в 1722 р., розорився і тепер вийти у похід не може [15, арк. 574]. Проте пізніше бачимо його в Сулаку з корпусом бунчукових. Красномовною стала справа бунчукового товариша Стародубського полку А. Заруцького, вписаного в компут товариства для походу, але на момент відправлення вже наставленого священником. ГВК провела розслідування, при якому розглядалася служба предків, надання від гетьманів і царів. справа розглядалася кілька місяців, і спочатку було вирішено послати за А. Заруцьким солдат і насильно вислати його в похід. Проте з'ясувалося, що за царською грамотою володіння Заруцьких надані за заслуги довічно, а батько фігуранта був протопопом Новгород-Сіверським (помер бл. 1721 р.). Батько і син Заруцькі ніколи не служили бунчуковими товаришами, а були під гетьманською протекцією й обороною, тому потрапили у списки бунчукових. Найцікавішою видається відповідь самого А. Заруцького на запитання, чому він у донесеннях підписувався бунчуковим, хоча не служив під бунчуком: тому, що так мене називали в партикулярних листах [15, арк. 350–363]. Деякий час стосовно А. Заруцького рішення не приймалося, видається, що в обох

інстанціях (ГВК і МК) чиновники розгубилися. У квітні 1725 р. було вирішено не відправляти Заруцького у похід [11; 12].

Прослідковується формальний підхід Малоросійської колегії до вирішення питання про належність особи до бунчукового товариства, адже основним критерієм вважалася її наявність чи відсутність у компуті бунчукового товариства. ГВК при вирішенні подібних справ керувалася ще й іншими критеріями: «против прежнего обыкновения», володіння військовими маєтностями, перебування під гетьманською протекцією й обороною. Але й тут запис у компуті був основним. Гетьманським протекціоністам вдалося довести, що вони ніколи не служили бунчуковими товаришами, й навіть вибороти відставку від походу. Та надалі всі вони все ж стали бунчуковими й фігурують в списках кінця 20-х – середини 30-х років. Починаючи саме з цього періоду, старшина мала для себе вирішити остаточно, чи ризикуватиме вона своїм привілейованим статусом, уникаючи запису в компут і військової служби, чи прийме нові умови. Відповідь очевидна, судячи з наявності протекціоністів у наступних реєстрах.

Незважаючи на численні та об'ємні справи про підготовку до походу бунчукового товариства, в них відсутня кількість і персональний склад товариства, що, врешті, виступило в Гілян. Всі згадані в донесеннях чи рішеннях ГВК і МК бунчукові товариші прибули на «смотр» 18.02.1725 й внесені в число 65 товаришів, готових до походу. У списку ж, складеному ГВК в 1724 р., числиться 121 бунчуковий товариш, а указ Петра I наголошував на відправці в похід усіх представників верхівки неурядової старшини. Видається, що в лютому 1725 р. бунчукове товариство традиційно проігнорувало наказ, але в похід більша частина все-таки виступила. Про це свідчить зіставлення списку бунчукового товариства, відправленого додому з Астрахані зі списками, складеними при підготовці до походу. Із 22 товаришів, які мали повернутися додому, в списку 1725 р. відсутні 14 осіб. Із них у попередніх реєстрах вписано 13 товаришів. Ще 6 товаришів були в усіх списках. Значною мірою справу прояснює щоденник Я. Марковича [1; 2]. У ньому протягом Гілянського походу (1725–1727 рр.) згадано імена 101 бунчукового товариша. Причому частини з них не було в списку Правителів 1724 р.

Після реформ 1723 р. діловодство Гетьманщини значно покращилося. ГВК ретельно зберігала і копіювала компути бунчукового товариства. У 1729 р. в ГВК було зроблено звід компутів бунчукових товаришів за 1729 р. і попередні роки [14]. У справі міститься 11 недатованих чорнових і чистових компутів, лише один з яких опублікувала свого часу В. Панашенко [4, с. 320–324]. На титульній сторінці та на початковій першого з реєстрів є дата 20 березня 1729 р., причому в компуті вона дописана пізніше. Проаналізувавши персональний склад товариства в полках та зіставивши реєстри між собою та відомими раніше, можемо стверджувати, що з 11 компутів 8 були попередниками компуту, датowanego 20 березня 1729 р., а два списки в справі були пізнішими. Можливо, що останній був складений вже 1730 р. Основна проблема полягає у відсутності дат, тому хронологію реєстрів визначено за відомими датами життя й служби окремих товаришів та деякими подіями. У зводі реєстрів бунчукового товариства, зробленого ГВК в 1729 р., міститься й згаданий вище гетьманський список для збору коштів на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври. Відмінність між двома копіями цього списку стосується Стародубського полку, й то лише в сумах. Видається, що внаслідок помилки переписувача цифри змістилися на одну особу. Відхилення незначне, але варто більше довіряти попередній копії зі справи про підготовку Гілянського походу, зробленій кількома роками раніше.

Цікавим є блок компутів, складених в 1725 р. на основі реєстру 1723 р. (проте ні один із них повністю не збігається). Вартий уваги реєстр, укладений в період з лютого до червня 1723 р., перехідний за персональним складом між гетьманським (1722) і старшинським (09.1723) реєстрами. Два чорнові компути початку 1725 р. поєднували товариство з кількох компутів, включаючи померлих і призначених на уряди. Ці списки радше характеризують стан діловодства в ГВК, ніж сприяють встановленню кількості й

персонального складу бунчукового товариства в конкретний рік. Один із наступних компутів точно повторює список Правителів ГВК 1724 р. і містить правку кінця 1726 р. чи початку 1727 р. Найціннішим із реєстрів 1725 р. є той, що містить наказ, згідно з яким усім товаришам, внесеним у список (окрім померлих і канцеляристів), належало відправити наказ виступити в похід. Це один із найповніших варіантів списку, складений перед відправкою до Гілянського походу (до нього вписано 156 осіб, включаючи померлих і призначених на уряди) [14, арк. 5–7зв].

Окрему групу складають чотири реєстри 1729 р. [14, арк. 8–13, 40–45]. Вони дещо різняться між собою як за чисельністю, так і за персональним складом. З 4-х компутів 1729 р. три перших містили старі частини списків, що включали давно померлих товаришів. Саме тому реєстр, опублікований В. Панашенко значно чисельніший, ніж інші (162 товариші) [4]. Та й наступний список мав перехідний характер, так як був чорновим і містив дані про вік, службу одночасно батька й сина, мав багато викреслених товаришів, які зайняли уряди (146 товаришів). Отже, послідовно чотири списки 1729 р. мали відповідно чисельність 121, 162, 146 і 109 товаришів в останньому реєстрі. Хронологічно останній з реєстрів, 1729 р. (109 осіб), демонструє оновлений і омолоджений склад товариства під бунчуком, що залишається відносно сталим протягом наступного десятиліття. Наступний реєстр загальною чисельністю 134 особи датується приблизно кінцем 1730 р. або 1731 р. [17]. Аналіз його персонального складу доводить, що попередній список 1729 р. був неповним, і тут знову бачимо людей, які фігурували в 20-х роках. Є згадка про реєстр усіх бунчукових товаришів Гетьманщини 1733 р. в якому налічувалося 112 чоловік [3, с. 90].

Завдяки названим компутам та спискам присяг (1718 і 1732 р.) маємо дуже точні дані про персональний склад бунчукового товариства в полках Гетьманщини протягом 1718–1732 рр. Списки товариства слугують своєрідним контрольним джерелом для визначення належності особи до бунчукових на вказаному проміжку. Вони містять багато додаткової інформації генеалогічного характеру (дані про родинні зв'язки, вік товаришів, стан здоров'я) та даних про службові доручення старшин у той чи інший рік. Важливість такого джерела як компут товариства складно переоцінити, тому дослідники ретельно відшукують в архівах та запроваджують до наукового обігу різноманітні списки урядників та неурядової старшини Гетьманщини. Публікація подібних джерел розширює можливості дослідників історії України XVII–XVIII ст.

Список використаної літератури:

1. Маркович, Я. А. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича : (1717–1767 гг.) / Я. А. Маркович ; под ред. Лазаревского А. М. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – Ч. 2 : (1726–1729 гг.). – 342 с.
2. Маркович, Я. А. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича : (1717–1767 гг.) / Я. А. Маркович ; под ред. Лазаревского А. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Ч. 1 : (1717–1725 гг.) – 349 с.
3. Окіншевич, Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.
4. Панашенко, В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С. 291–347.
5. Репан, О. А. Бунчукове товариство у 1735–1739 роках / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001. – С. 37–38.
6. Репан, О. А. Старшинський реєстр 1736 року / О. А. Репан // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ : Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 548–553.

7. Сіткарьова, О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. : в 4 ч. / О. В. Сіткарьова. – К., 2006. – Ч. 2 : Ансамбль Києво-Печерської лаври за доби гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола: історичний, архітектурний та мистецький контекст. – 232 с.
8. Універсали Павла Полуботка : (1722–1723) / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центральний держ. істор. архів України, м. Київ ; упоряд. Риневич В. ; ред. кол.: Сохань П. (голова), Боряк Г., Брехуненко В., [та ін.]. – К., 2008. – 720 с. – (Універсали українських гетьманів).
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 883. – 2 арк.
10. ЦДІАК України Ф.51. – Оп.3. – Спр. 1105. – 13 арк.
11. ЦДІАК України Ф.51. – Оп.3. – Спр. 1594. – 4 арк.
12. ЦДІАК України Ф.51. – Оп.3. – Спр. 1787. – 4 арк.
13. ЦДІАК України Ф.51. – Оп.3. – Спр. 2134. – 13 арк.
14. ЦДІАК України Ф.51. – Оп.3. – Спр. 3204. – 45 арк.
15. ЦДІАК України Ф.51. – Оп.3. – Спр. 298. – 642 арк.
16. ЦДІАК України Ф.51. – Оп.3. – Спр. 587. – 11 арк.
17. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów, Rps. PAN Kr.269, mf. 21317. 67 k.

Iryna Ivanivna Kryvosheya – a doctor of historical sciences, associate professor, head of History of Culture and Teaching Methods of the Humanities Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

Komputs (registers of Cossack troops) of 20s of the XVIII century as a source of history of Bunchukove Society

The history of Bunchukove Society of Cossack Hetmanate of the 20s of the XVIII century in terms of known Society Komputs is the subject of the research. Main registers of Bunchukove Comrades of the 20s of the XVIII century and their informative features are characterized. Komputs are important to establish the membership of the Society, its dynamics, the study of genealogy of individual families and career development of the representatives of senior ranks of Neuryadova Starshyna of Cossack Hetmanate. The implementation of the military functions of the Society in the campaigns of the 20s of the XVIII century was studied with the help of discovered komputs and narrative sources.

Key words: Neuryadova Starshyna, Bunchukove Society, komput, register, campaign, military function, Cossack Hetmanate.